

Xerardo Pereiro

UNIVERSITAT DE TRÁS-OS-MONTES E ALTO DOURO
 “Doctor europeu” en Antropologia
 Sociocultural per la Universitat de Santiago
 de Compostel·la i “agregat” en Antropologia
 per l’Institut Superior de Ciències del
 Treball de l’Empresa (ISCTE) - Institut
 Universitari de Lisboa (IUL). També és
 “doctor internacional” en turisme per la
 Universitat de La Laguna (Tenerife, Canàries,

Espanya). En l’actualitat és professor titular d’Antropologia i Turisme Cultural a la Universitat de Trás-os-Montes e Alto Douro (UTAD) (Vila Real, Portugal). És també investigador efectiu del CETRAD (Centre d’Estudis Transdisciplinaris per al Desenvolupament). Membre del Departament d’Economia, Sociologia i Administració de l’Escola de Ciències Humanes i Socials de l’UTAD. Actualment és director de la Llicenciatura en Turisme de l’UTAD i ha estat coordinador de la Llicenciatura en Antropologia Aplicada i director del màster en Antropologia UTAD-ISCTE.

Pedro Azevedo

UNIVERSITAT DE TRÁS-OS-MONTES E ALTO DOURO
 Llicenciat en Història per la
 Universitat de Minho, ha completat
 el seu màster en Patrimoni
 Cultural i Turisme Cultural a la
 mateixa universitat, i actualment
 és investigador del CETRAD de i
 becari doctoral d’Antropologia a
 la Universitat de Trás-os-Montes

e Alto Douro (UTAD), amb suport de la Fundació per la Ciència i la Tecnologia. El seu projecte de tesi doctoral a l’UTAD es desenvolupa en el programa “Desenvolupament, Societats i Territoris”, i se centra en els efectes de la patrimonialització dels camins de Santiago a Trás-os-Montes e Alto Douro. Entre altres distincions ha rebut el premi Almedina per Mèrit Escolar com a millor alumne de l’Institut de Ciències Socials – Universitat de Minho, l’any lectiu 2013/2014.

El model CICATUR aplicat als patrimonis culturals del Camí Portuguès Interior de Santiago de Compostel·la¹

Turipelegrina al CPIS travessant
 el riu Corgo a Vilarinho de
 Samardã (gener de 2016).

XERARDO PEREIRO

Paraules clau: CICATUR;
 patrimoni cultural, ruta
 turísticocultural, atracció
 turística, Interior portuguès
 Camí de Santiago (CPIS).

Palabras clave: CICATUR,
 patrimonio cultural, ruta
 turísticocultural, atractivo
 turístico, Camino Portugués
 Interior de Santiago (CPIS).

Keywords: CICATUR,
 cultural heritage, tourist-
 cultural route, tourist
 attraction, Portuguese
 Way Inside of Santiago de
 Compostela

Introducció: ja tots volen ser patrimoni cultural

El patrimoni cultural és un element metacultural, una representació pública de la identitat (Prats, 1997; Peralta i Anico, 2006), i més que parlar sobre el passat és un exercici de creació de significats en el present que envolta diferents agents en el procés de creació de sentits i comprensió sobre qui som i qui volem ser (Ballart i Juan, 2001; Ballart, 2002; Hernández i Martí *et al.*, 2005; Smith, 2006: 1; Silva, 2014). Les experiències patrimonials de la gent són complexes i obeeixen a motius identitaris, de lleure, de turisme, etc. Aquestes experiències ens porten a considerar el patrimoni cultural no com una cosa o objecte, sinó com un procés sociocultural a través del qual es produeixen actes de recordació, selecció i oblit.

El patrimoni cultural no té un valor inherent o innat, sinó atribuït socialment (Smith, 2006: 2), cosa que implica repensar-ne la gestió, preservació i conservació d'una forma més crítica i oberta (Kirshenblatt-Gimblett, 2001). La identificació d'elements culturals i naturals com a patrimoni, juntament amb l'atribució de valor i significat a aquests elements no està exempta de debats i aspiracions polítiques i econòmiques. El patrimoni cultural pot unir o dividir, crear adhesió o contestació; és com el foc que pot servir per

cuinar un menjar saborós o per incendiar un bosc. Hi cal reconèixer la multidimensionalitat: identificació, classificació, avaluació, gestió, interpretació, presentació, visitació i conservació són paraules d'ordre en el seu procés de construcció del sentit del lloc patrimonial.

I davant el discurs patrimonial autoritzat de la concepció del patrimoni com considera Laurajane Smith (2006: 4), que és dominant, especialitzat, estètic, nacional i monumental, el discurs patrimonial autoritzat té la seva base en les grans narratives de la nació i de la classe, en el coneixement tècnic i en el judici estètic (Smith, 2006: 9). Però davant aquest discurs dominant trobem múltiples discursos socials i pràctiques que qüestionen i redefeixen el patrimoni cultural com un conjunt de valors i significats que en les seves pràctiques culturals en fan un patrimoni social. És en aquesta diversitat de discursos patrimonials on trobem els aspectes locals, regionals, transnacionals i personals (ex. dones, grups ètnics minoritaris, comunitats indígenes i camperoles, classes treballadores...), que moltes vegades són alienats i absents en els discursos dominants del patrimoni cultural.

D'acord amb Laurajane Smith (2006: 11) hi ha dos tipus de pràctiques patrimonials: a) les de gestió i conservació de llocs i objectes patrimonials; b) les de gestió de visites turístiques al patrimoni cultural. A aquest segon tipus ens referirem a continuació, començant

1

Aquest treball forma part d'el projecte R & D "Patrimoni Cultural de el Nord-Galícia-Nord de Portugal: Valoració i Innovació" GEOAR-PAD "Programa Operatiu EP - INTERREG V Espanya-Portugal (POCTEP). Call 1, Identifier 769-GEOARPAD (0358_GEOARPAD_1_E), finançat pel Fons Europeu de Desenvolupament Regional (FEDER) a través del Programa de Cooperació INTERREG V-A Espanya-Portugal 2014-2020 (POCTEP). El text va ser desenvolupat en la línia de turisme i desenvolupament d'CETRAD. CETRAD és un centre de recerca multidisciplinari en UTAD, qualificat internacionalment com a "molt bo", amb una línia d'investigació sobre turisme i desenvolupament, recolzada per fons: a) de FEDER a través del programa COMPETE 2020, projecte No. 006.971 (UID / SOC / 04011), referència: POCI-01-0145-FEDER-006.971; b) fons nacionals de FCT - Fundació per a la Ciència i la Tecnologia, projecte UID / SOC / 04011/2013. A més, el text va ser escrit com a part d'una beca sabàtica outorgada a Xerardo Pereiro, al Departament de Geografia de la Universitat de Santiago de Compostel·la, sota la guia de Prof. Dr. Rubén Lois, finançat per FCT, sota el codi SFRH / BSAB / 143053/2018; i amb la beca d'investigació outorgada pela FCT, amb la referència SFRH / BD / 136459/2018.

Aquest article pretén reflexionar sobre la relació entre el patrimoni cultural i el turisme a partir d'un estudi de cas com la patrimonialització d'una nova ruta de peregrinació turisticocultural a Santiago de Compostel·la, com ara l'interior del Camí Portuguès de Santiago de Compostel·la (CPIS) - Viseu, Castro Daire, Lamego, Régua, Santa Marta de Penaguião, Vila Real, Vila Pouca de Aguiar, Chaves, Ourense, Santiago de Compostel·la. Aquest estudi de cas, al qual hem aplicat el model d'anàlisi CICATUR, ens permetrà il·lustrar alguns dels problemes de la selecció patrimonial en el seu valor turístic.

Este artículo tiene como objetivo reflexionar sobre la relación entre patrimonio cultural y turismo a partir de un caso de estudio como es la patrimonialización de una nueva ruta turisticocultural de peregrinación a Santiago de Compostela, como es el Camino Portugués Interior de Santiago de Compostela (CPIS) – Viseu, Castro Daire, Lamego, Régua, Santa Marta de Penaguião, Vila Real, Vila Pouca de Aguiar, Chaves, Ourense, Santiago de Compostela. Este caso de estudio, al cual hemos aplicado el modelo de análisis CICATUR, nos permitirá ilustrar algunos de los problemas de la selección patrimonial en su puesta en valor turística.

This article aims to reflect the relationship between cultural heritage and tourism about the case study of the patrimonialization of a new tourist-cultural route of pilgrimage, as the Portuguese Way Inside of Santiago de Compostela (CPIS) - Viseu, Castro Daire, Lamego, Régua, Santa Marta de Penaguião, Vila Real, Vila Pouca de Aguiar, Chaves, Ourense, Santiago de Compostela. This case study, to which we have applied the CICATUR analysis model, will allow us to illustrate some of the problems of heritage selection in its promotion of tourism value.

per afirmar l'existència d'una antiga posició crítica dels gestors del patrimoni cultural davant el turisme, especialment el turisme de masses (Pereiro i Fernandes, 2018). Aquestes crítiques s'endinsen en la reducció del patrimoni cultural a entreteniment, consum i lleure, la disneyficació del màrqueting turístic i de la interpretació del patrimoni cultural, deixant de banda el paper educatiu del patrimoni cultural (Smith, 2006: 33).

Més enllà d'aquestes crítiques, el patrimoni cultural ha abraçat el turisme no sense evidents tensions i negociacions (Poria i Aswforth, 2009). Les noves funcions, els nous significats i els nous usuaris del patrimoni cultural passen avui dia també pel turisme. I aquest pot ser una plataforma per presentar alternatives, divergències i dissidències davant el discurs patrimonial dominant. A través del turisme també es poden vehicular discursos de diversitat cultural: comunitaris, de gènere, transnacionalisme, cosmopolitanisme i/o desigualtats.

El patrimoni cultural ha passat de ser un emblema identitari de la nació a un element de promoció turística i de benefici mercantil per a empreses i comunitats (Richards, 2004). S'ha convertit en una targeta de visita, un imant que atreu turistes i un mecanisme de debat sobre el futur de les societats. El turisme utilitza el patrimoni cultural per convertir localitats i territoris en destinacions turístiques, i el patrimoni cultural utilitza ara també el turisme per autolegitimar-se i rendibilitzar-se socialment i econòmicament parlant. Però no tots els patrimonis culturals serveixen per al desenvolupament del turisme, com veurem en l'anàlisi del nostre cas d'estudi.

L'estructura del text que segueix és la següent: primer realitzarem una breu contextualització del CPIS, seguidament explicitem la metodologia CICATUR aplicada al cas d'estudi, a continuació presentarem el model CICATUR aplicat al CPIS i finalment a les conclusions o notes finals farem una reflexió sobre la relació entre patrimonis culturals i turisme, d'acord amb les anàlisis anteriors.

El Camí Portuguès Interior de Santiago de Compostel·la

El Camí Portuguès Interior de Santiago de Compostel·la (CPIS) és un camí de peregrinació d'origen medieval (Cunha, 2005) que travessa els municipis portuguesos de Viseu, Castro Daire, Lamego, Peso da Régua, Santa Marta de Penaguião, Vila Real, Vila Pouca de Aguiar i Chaves (Tranoy, 1981; Portomeñe, 2007; Brochado de Almeida, C. A. i Brochado de Almeida, P. M., 2011; Almeida Fernandes, 2018), i que després travessa la frontera lusogallega per Verín i segueix rumb a Ourense i Santiago de Compostel·la per la Via de la Plata o Camí Mossàrab, que “amb sortida a Sevilla [...] segueix una antiga ruta romana, després utilitzada pels àrabs” (Adrião, 2011: 10). Té una extensió total de 387 quilòmetres, dels quals 205 recorren

**Trajecte del Camí Portuguès
Interior de Santiago de
Compostel·la.** UTILITZADA AMB
L'AUTORITZACIÓ DE L'ASSOCIAÇÃO DE
AMIGOS DO CAMINHO DE SANTIAGO
DE VIANA. Veure [http://www.
caminhosantiagooviana.pt/](http://www.caminhosantiagooviana.pt/)

en territori portuguès (Pereiro, 2017: 415). El CPIS travessa 108 parròquies i és actualment un dels cinc camins portuguesos de peregrinació a Santiago proposats pel Ministeri de Cultura portuguès per adquirir el reconeixement de patrimoni mundial UNESCO (Pereiro, 2017). A més, aquesta ruta històrica de peregrinació, que està sent recuperada i revitalitzada pels municipis locals, travessa un altre bé cultural patrimonial reconegut per la UNESCO com a patrimoni mundial en la categoria de paisatge evolutiu viu com és l'“Alto Douro Vinhateiro”. Aquest reconeixement internacional patrimonial es complementa per tot un conjunt d'elements patrimonials reconeguts com a patrimoni cultural per la legislació patrimonial portuguesa, que seran analitzats posteriorment en el nostre text. I entre tots aquests, destaca l'alt nombre de patrimoni cultural compostel·là, és a dir, dedicat al culte de Santiago, patró de Portugal abans de la creació del Regne de Portugal a l'edat mitjana, i el culte del qual va perviure i perviu amb gran presència en la cultura material i immaterial de Portugal, especialment al nord de Portugal com defensa Arlindo Cunha de Magalhães (2005).

Una de les particularitats del CPIS és el fet de ser un camí de sentit doble, cap al nord en direcció a Santiago de Compostel·la, simbolitzat per la fletxa groga, i cap al sud en direcció a Fàtima, senyalitzat per la fletxa blava. Els ajuntaments gestors d'aquesta ruta de peregrinació presenten onze etapes oficials en territori portuguès per al turipelegrí (Pereiro, 2017), cada una amb una distància

d'entre 25 i 30 quilòmetres per etapa, condicionades per l'existència d'albergs públics o com a resultat de la cooperació amb la societat civil i agents socials locals com els “Bombeiros Voluntários”.

Els albergs del CPIS són el resultat de donar una segona vida a edificis com antigues escoles primàries, avui abandonades perquè hi ha pocs nens en aquests territoris de baixa densitat demogràfica, despoblats i amb un alt índex d'envelliment. Exemples en són els albergs d'Almargem, Ribolhos, Bertelo, o de Parada de Aguiar (*Descrição Etnográfica do CPIS*, Xerardo Pereiro, inèdit). Però a més dels albergs, al llarg de la ruta existeixen diverses opcions d'allotjament i de restauració com hotels, pensions i allotjament local, ben identificats amb els serveis bàsics al nostre WEBSIG.²

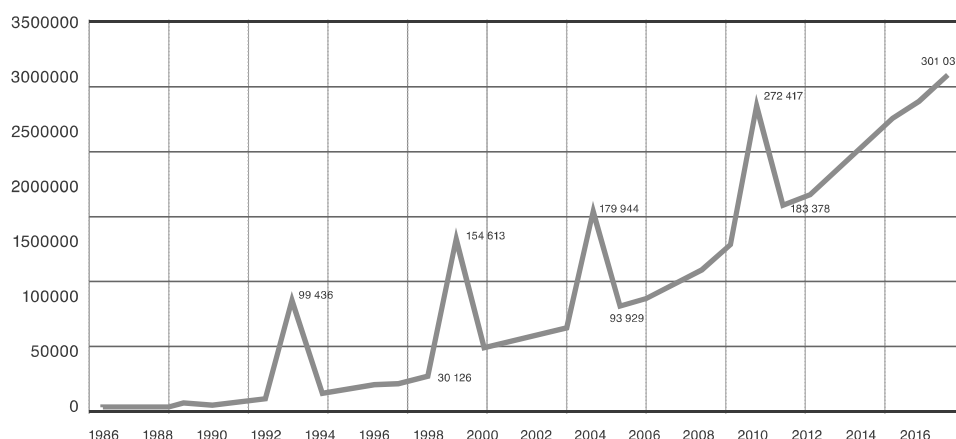
Per entendre millor la revitalització i patrimonialització del CPIS, cal enquadrar aquests fenòmens en el fenomen compostel·là de les peregrinacions a Santiago, que com mostra el gràfic (figura 1) ha experimentat un creixement exponencial des de mitjans dels anys 1980, molt lligat anteriorment a la celebració dels anys sants compostel·lans (quan el 25 de juliol coincideix amb diumenge). L'any 1986 havien arribat a Santiago uns 2.491 pelegrins, el 2016 hi van arribar uns 277.854 pelegrins i 301.036, el 2017.

Però avui dia el fenomen compostel·là de les peregrinacions a Santiago de Compostel·la s'ha convertit en un fenomen global, ha

2

http://www.monumentos.gov.pt/Site/APP_PagesUser/Default.aspx

Figura 1

Evolució del nombre de pelegrins arribats a Santiago de Compostel·la entre 1986 i 2017. OFICINA DEL PELEGRÍ DE LA CATEDRAL DE SANTIAGO DE COMPOSTEL·LA <https://oficinadelperegrino.com/estadisticas/>

creat un model de ruta cultural i turística global que implica processos d'osmosi i imitació una mica per tots costats (Pereiro, 2019).

En l'actualitat ja no podem parlar del Camí de Santiago, sinó dels Camins de Santiago de Compostel·la; és a dir, la multiplicació i diversitat dels camins ha derivat en una varietat i multiplicitat d'aquests camins, els més utilitzats dels quals són destacats a les figures 2 i 3. És el que l'antropòleg Peter Margry (2008) denomina "caminization".

Figura 2

Camí	Nre. de peregrins	%
Camí Francès	180.738	60,04 %
Camí Portuguès	59.235	19,68 %
Camí del Nord	17.836	5,92 %
Camí Primitiu	13.684	4,55 %
Camí Anglès	11.321	3,76 %
Via de la Plata	9.138	3,04 %
Camí Portuguès de la Costa	6.630 +581+116	2,43 %
Camí de Muxía-Fisterra	665	0,22 %
Camí d'Hivern	526+29	0,18 %
Altres <i>caminhos</i>	537	0,17 %
Camí Portuguès Interior de Santiago de Compostel·la	338	0,11 %

D'acord amb aquestes dades assenyalades (figures 2 i 3), i també la nostra pròpia observació comparativa i comparada en diferents camins, podem inferir que més de la meitat dels pelegrins a Santiago peregrinen pel denominat Camí Francès, però si bé el seu nombre augmenta, la proporció amb relació a altres camins baixa a poc a poc, és a dir, hi ha cada vegada més pelegrins als altres camins de Santiago, molts d'ells remotivats per l'experiència d'altres camins (Pereiro, 2019). El CPIS té encara una demanda peregrina molt baixa, ja que és encara poc conegut i divulgat, encara que cal destacar que cada vegada més, molts pelegrins que arriben a Santiago no recullen la "Compostel·la" a l'Oficina del Pelegrí de la catedral de Santiago, i no

acaben registrats en les estadístiques oficials com a pelegrins.

Els motius per realitzar la peregrinació a Santiago de Compostel·la són complexos i múltiples, diríem des d'una perspectiva crítica antropològica que són molt biogràfics i personals i no tant estructurals (Prat, 2011; Pereiro, 2019). D'acord amb el nostre treball de camp en el CPIS i la literatura científica, podem afirmar que aquests motius han estat canviant des del punt de vista històric i que avui són diversos i integrats. En primer lloc

Figura 3

Camí	Nre. de peregrins	%
Camí Francès	186.199	56,88 %
Camí Portuguès	67.822	20,72 %
Camí del Nord	19.040	5,82 %
Camí Primitiu	15.038	4,59 %
Camí Anglès	14.150	4,32 %
Via de la Plata	13.841	4,23 %
Camí Portuguès de la Costa	9.127	2,79 %
Camí de Muxía-Fisterra	1.131	0,35 %
Camí d'Hivern	703	0,21 %
Altres <i>caminhos</i>	326	0,10 %
Camí Portuguès Interior de Santiago de Compostel·la	308	0,09 %

podem parlar de motius més generals: religiosos, culturals, turístics i espirituals articulats. En segon lloc de motius més biogràficsocials com la sociabilitat, els esportius, els de teràpia social davant ruptures, els de trobada amb la natura, la diversitat cultural i un mateix, i també els de posar ordre a les vides humanes dels pelegrins (Pereiro, 2019).

La metodologia cicatur aplicada a l'anàlisi del patrimoni cultural

La metodologia utilitzada en aquesta investigació ha estat el treball de camp antropològic en articulació triangular multimètrica amb anàlisi documental i realització d'entrevistes amb pelegrins, caminants, tècnics de turisme, polítics, empresaris i altres agents

Figura 2

Distribució de pelegrins pels diferents camins de Santiago l'any 2017. ELABORACIÓ PRÒPIA D'ACORD AMB <https://oficinadelperegrino.com/estadisticas/>

Figura 3

Distribució dels pelegrins a Santiago de Compostel·la pels diferents camins de Santiago l'any 2018. ELABORACIÓ PRÒPIA D'ACORD AMB <https://oficinadelperegrino.com/estadisticas/>

socials al voltant del CPIS. La investigació es va iniciar el setembre de l'any 2015 i ha rebut suport financer d'investigació nacional i europea. Durant el treball de camp hem realitzat un exercici d'autoantropologia en recórrer a peu i en diverses etapes el trajecte portuguès del CPIS i la Via de la Plata des de Verín. Durant les caminades vam realitzar etnografies en moviment, vam registrar audiovisualment el trajecte, vam identificar i analitzar elements com la senyalètica, vam conversar amb hospitalers, empresaris d'hoteleria, restauradors, tècnics de turisme, pelegrins i població local (Ingold i Vergunst, 2008).

Aquesta investigació exploratòria ha produït un coneixement qualitatiu i qualiquantitatiu sobre la revitalització d'aquesta ruta de peregrinació i sobre la relació entre turisme i peregrinació com a problema general (Phillimore i Goodson, 2004; Gutiérrez Brito, 2006; Ateljevitch, 2007; Richards i Munsters, 2010). Per tant, un element fonamental ha estat la confrontació entre autoantropologia i antropologia dels altres. Però en aquest text ens centrarem en l'aplicació del model CICATUR a l'anàlisi del patrimoni cultural del CPIS i la seva relació potencial amb el turisme. El model CICATUR és una metodologia de classificació i caracterització del patrimoni cultural orientada a l'anàlisi del seu potencial turístic (Varisco *et al.*: 2014) per incloure o no en l'oferta turística d'una destinació. La metodologia CICATUR ha estat promoguda pel Centre Interamericà de Capacitació Turística (CICATUR) i l'Organització d'Estat Americans (OEA) des de l'any 1973, amb l'objectiu de relacionar el patrimoni cultural amb el turisme i el desenvolupament. La metodologia CICATUR representa com veurem un tipus d'investigació exploratòria i descriptiva, que hem adaptat al territori en qüestió i també a la legislació portuguesa de patrimoni cultural.

Les tècniques associades a aquesta metodologia consisteixen en realitzar fitxes d'inventari de cada element del patrimoni cultural d'una destinació turística per avaluar el grau de valor i importància dels patrimonis culturals en la seva relació amb el turisme i el seu poder

d'atracció, per exemple en la construcció d'una ruta turisticopatrimonial. Per avaluar el potencial d'atractiu d'un bé patrimonial es tenen en compte les seves característiques i el seu possible interès entre els turistes potencials.

El model CICATUR aplicat a l'anàlisi del CPIS ha estat realitzat en tres fases diferents:

- 1) La identificació, inventari i catalogació dels elements patrimonials classificats al territori travessat pel CPIS, d'acord amb la informació oferta per l'Estat portuguès a la base de dades SIPA (cf. Direção Geral do Património Cultural).
- 2) La definició de tipologies del patrimoni cultural classificat (per exemple: civil, militar, religiós, arqueològic, vernacle) i l'avaluació de l'atractiu turístic partint de cinc categories i diversos tipus i subtipus. El resultat d'aquest pas ha estat la creació d'una base de dades patrimonial Excel del CPIS.
- 3) La tercera fase de l'aplicació del model ha consistit en la jerarquitització dels elements patrimonials del CPIS en funció del potencial atractiu turístic definit pels investigadors en articulació amb el treball de camp en la mateixa ruta.

Per a la primera fase del model CICATUR hem aplicat a cada bé cultural patrimonial del CPIS la següent fitxa de catalogació, que es mostra a la figura 4.

Aquesta fitxa (figura 4) ens ha permès analitzar la situació de cada bé patrimonial classificat i la seva relació actual o potencial amb el turisme, una cosa que veurem amb detall en el pròxim apartat d'anàlisi del model aplicat al CPIS. I malgrat que no s'aborda en profunditat en aquest text, en l'elaboració de les fitxes d'inventari també es poden integrar altres factors com l'allotjament i la restauració (Almeida, 2006: 90), elements essencials de l'oferta turística i de l'experiència peregrina.

Per a la segona fase d'aplicació del model hem utilitzat la següent fitxa CICATUR, que té 5 categories diferents, com es mostra a la figura 5.

La categoria 1 (llocs naturals) té en compte la importància paisatgística dels béns; la categoria 2 (museus i manifestacions historicoculturals) identifica llocs històrics d'importància i rellevància atribuïda pels agents socials; la categoria 3 (folklore i cultura tradicional) inclou la diversitat de la cultura tradicional d'un territori; la categoria 4 (realitzacions tècniques contemporànies) se centra en el patrimoni miner, industrial, tècnic i científic, i la categoria 5 (esdeveniments programats) defineix esdeveniments i activitats organitzats, bé per a locals, visitants o tots dos.

D'acord amb aquesta fitxa es poden analitzar els patrimonis culturals d'un territori o d'una

ruta turisticocultural, com és el cas, i incorporar-hi no només l'observació i interpretació de l'investigador, sinó també les veus i perspectives dels agents socials del patrimoni. Considerem aquesta fitxa no com un punt d'arribada, sinó com un punt de sortida que ens permet identificar els patrimonis culturals existents per després analitzar-ne els processos socials de construcció, classificació i avaluació.

Finalment, per a la tercera fase del model CICATUR, és a dir, el potencial turístic dels béns patrimonials del CPIS, hem aplicat la següent fitxa d'anàlisi i jerarquització (figura 6).

Figura 4

Identificació del bé cultural – atractiu turístic			
Localització	Districte	Municipi	Parròquia
Coordenades		Tipus i subtipus	
Tipus de propietat	Privada	Pública	Mixta/altra
Nivell d'explotació turística de l'atractiu	Potencial		
	Actiu		
Serveis bàsics	Aigua potable		
	Electricitat		
	Altres		
Serveis secundaris	Telèfon / telèfon mòbil		
	Internet		
	Altres		
Vies d'accés			
	Avinguda	Carrer	Plaça
			Altres
Senyalització		Sí	No
Mitjà d'accés	Públic		Autobús
			Taxi
			Tren / metro
			Altres
	Privat		Cotxe
			Bicicleta
			Altres
Distància (quilòmetres)	Des de la seu municipal		
	Des de la capital municipal		
Temps (minuts)	Des de la seu municipal		
	Des de la capital municipal		
Estat de conservació	Amb intervenció		
	Sense intervenció		
	Deteriorat		

Obert al públic? (visites)			
Període d'obertura al públic	Primavera		
	Estiu		
	Tardor		
	Hivern		
	Tot l'any		
	Cap de setmana		
	Altres		
Horari	Mati / tarda		
	Continuat		
	Quin?		
Entrada gratuïta o de pagament?			
Difusió	Sí		
	No		
	Local		
	Regional		
	Nacional		
	Internacional		
Demanda del bé o atractiu (%) / nre. de visitants			
Origen dels visitants	Local		
	Regional		
	Nacional		
	Internacional		
Avaluació dels béns culturals patrimonials quant a atractius turístics potencials			
Jerarquia 3	Jerarquia 2	Jerarquia 1	Jerarquia 0

Fitxa CICATUR de catalogació del patrimoni cultural. MODEL
CICATUR ADAPTAT DE <https://www.mincetur.gob.pe/wp-content/uploads/documentos/turismo/consultorias/directoriosManuales/Manual-Formulacion-InventarioRecursosTuristicos-NivelNacional.pdf>

Figura 5

Categories	Tipus	Subtipus	Categories	Tipus	Subtipus
1. Llocs naturals	Muntanyes	Serralades	3. Folklore – cultura tradicional	Manifestacions religioses i creences populars	Manifestacions religioses
		Serres			Creences populars
		Volcans		Fires i mercats	
		Valls i congosts		Músiques i danses	
		Altiplans		Artesania i arts	Ceràmica
		Àrees nevades / glaceres			Teixits i indumentària
		(...)			Metalls
	Planícies	Planícies			Cuir i pells
		Deserts			Fustes
		Salines			Pedres
		Terres altes			Teixits de palla
		(...)			Instruments musicals
	Valls				Màscares
	Costes	Platges			Objectes de rituals
		Penya-segats			Pintura
		Illots			Imaginàries
		Dunes			Altres
		Badies		Menjars i begudes típics	
		Salines			
		Roques			
		Termes	4. Realitzacions tècniques científiques o artístiques contemporànies	Grups ètnics	
		Altres			
	Llacs, llacunes i estuaris				
2. Manifestacions historico culturals	Museus	Etnogràfic		Arquitectura popular i espontània	
		Arqueològic			
		Històric			
		Ciències naturals		Exploracions mineres	
		Tecnològic		Exploracions agropecuàries	
		Artístic		Exploracions industrials	
	Obres d'art i tècnica	Pintura		Obres d'art i tècnica	Pintura
		Escultura			Escultura
		Arts decoratives			Artesania
		Arquitectura			Disseny industrial
		Realitzacions urbanes			Arquitectura
		Obres d'enginyeria			Realitzacions urbanes
					Obres d'enginyeria
	Llocs històrics/ arqueològics i ruïnes	Llocs i indrets		Centres científics	Zoològics
		Monuments històrics / nacionals			Botànics
		Vestigis arqueològics			Planetaris
			5. Esdeveniments programats	Artístics	Música
					Teatre
					Festivals de cinema
					(...)
				Esdeveniments	Convencions
					Festivals
					Congressos
				Festes	Festes religioses
					Carnavals
				Altres	(...)

Sistema de classificació del model CICATUR.

ADAPTAT DE <https://www.mincetur.gob.pe/wp-content/uploads/documentos/turismo/consultorias/directoriosManuales/Manual-Formulacion-InventarioRecursosTuristicos-NivelNacional.pdf>

Figura 6

Variable	Factor	Puntuació
Qualitat	Excepcionalitat /atracció potencial	10
	Exploració de l'atractiu	Actiu
		No
	Estat de conservació	Amb intervenció
		Sense intervenció
	Ambient / àrea protegida	Sí
		No
	Propietat	És possible accedir-hi
30		No és possible / privat
		0
Suport	Accessibilitat / transports	Distància
		Temps
	Serveis	5
60	Associació amb altres atractius	5
Difusió / significat	Local	0
	Regional	5
	Nacional	10
	Internacional	15
	Demanda de l'actiu	Tot l'any
100		1 / 2 estacions de l'any
Total		100 %

Avaluació del potencial turístic dels béns patrimonials classificats del CPIS segons del model CICATUR.

ELABORACIÓ PRÒPIA

L'aplicació del model cicatur al CPIS

La classificació jurídica del patrimoni cultural portuguès es basa en la Llei núm. 107/2001,³ els patrimonis culturals es poden classificar en tres tipus (immobles, mobles i immaterials), i segons una jerarquia d'importància, rellevància i reconeixement territorial en tres categories:

- Béns d'interès nacional: monuments nacionals immobles (monuments, conjunts i llocs), tresors nacionals mobles, patrimonis culturals de la humanitat.
- Béns d'interès públic.
- Béns d'interès municipal.

El CPIS travessa unes 108 parròquies on trobem 122 béns culturals patrimonials classificats segons el grau d'interès, tenint en compte la descripció anterior, que es categoritzen de la forma següent (figura 7).

Onze béns patrimonials es troben en procés de classificació i no tenen una categoria assignada. A continuació descrivim els béns culturals classificats per tipologia i municipi

Segons la legislació portuguesa sobre el patrimoni cultural, les tres categories anteriors

(béns d'interès nacional, públic i municipal) es poden dividir també en diferents tipus: béns immobles (monuments, conjunts i llocs), mobles i immaterials (etnogràfics i etnològics). La categoria de béns d'interès nacional és la de més reconeixement nacional, i integra monuments nacionals immobles, tresors nacionals mobles i els patrimonis mundials UNESCO existents a Portugal.

Com s'ha esmentat anteriorment, el CPIS travessa unes 108 parròquies on trobem 122 béns culturals patrimonials classificats. Dels 8 municipis per on passa el CPIS, Viseu, Lamego, Vila Real i Chaves són els que més béns culturals classificats tenen, i coincideixen amb els municipis més poblats. Viseu té un total de 30 béns patrimonials classificats; Lamego, 21; Vila Real, 23, mentre que Chaves en té 15 (figura 8). La ciutat del Peso da Régua i les viles de Santa Marta de Penaguião

3

<http://www.patrimoniocultural.pt/pt/patrimonio/legislacao-sobre-patrimonio/>

Figura 7

Béns d'interès nacional	24
Béns d'interès públic	80
Béns d'interès municipal	13

Béns culturals classificats en el CPIS per categories segons la Llei 107/2001. ELABORACIÓ

PRÒPIA D'ACORD AMB BASE http://www.monumentos.gov.pt/Site/APP_PagesUser/Default.aspx

Figura 8

Districte	Municipi	Classificació										Total
		Béns d'interès nacional		Béns d'interès públic				Béns d'interès municipal				
		MN	IIP	MIP	SIP	CIP	MIM	IIM	CIM	SIM	EVC	
Vila Real	Chaves	6	8								1	15
Vila Real	Vila Pouca de Aguiar	2	4	3				2				11
Vila Real	Vila Real	4	11					4			4	23
Vila Real	Santa Marta de Penaguião	4	1									5
Vila Real	Peso da Régua	1	1	1				1			3	7
Viseu	Lamego	4	12	2		1		1			1	21
Viseu	Castro Daire	1	8					1				10
Viseu	Viseu	6	14	4			1	2	1		2	30
TOTAL		24	62	11	0	1	1	11	1	0	11	122

MN: Monument Nacional; IIP: Immobile d'Interès Públic; MIP: Monument d'Interès Públic; SIP: Lloc d'Interès Públic; IIM: Immobile d'Interès Municipal; MIM: Monument d'Interès Municipal; CIP: Conjunt d'Interès Públic; CIM: Conjunt d'Interès Municipal; SIM: Lloc d'Interès Municipal; EVC: En procés de classificació.

i de Vila Pouca de Aguiar registren un menor nombre de béns patrimonials classificats.

Les dues tipologies de classificació predominants són la de Monument Nacional i la d'Immobile d'Interès Públic, i existeixen un total de 24 béns patrimonials classificats com a Monument Nacional i 62 com a Immobile d'Interès Públic. Quant als béns patrimonials d'interès municipal, al territori del CPIS registren una expressió menor.

Segons la nostra base de dades dels patrimonis culturals del CPIS⁴, en aquesta ruta hi ha 507 elements culturals patrimonials no protegits ni classificats, i 9 punts d'interès paisatgístic i natural, cosa que mostra com la selecció patrimonial és sempre un embut i una versió de la cultura i la natura.

Una altra qüestió important per a la nostra investigació és la relació dels patrimonis culturals classificats amb el patrimoni compostel·là del CPIS, és a dir, amb el patrimoni lligat als cultes de Santiago. Al llarg del CPIS existeixen 17 béns patrimonials compostel·lans de tipus material, o sigui, lligats al culte de Santiago. Corresponen a patrimoni religiós, com esglésies i capelles, que tenen com a patró Santiago. L'església de Santiago de Mondrões, a Vila Real, és l'única classificada i reconeguda, en aquest cas com a Immobile d'Interès Públic. No entrarem aquí en l'anà-

lisi dels elements culturals compostel·lans de tipus immaterial que hem trobat i recollit al llarg del CPIS (ex. refranys, oracions, poesies, litúrgia, llegendes, narracions orals, festes, rituals, etc.), però sí que ens agradaria remarcar el domini materialista i objectualista en les classificacions de patrimoni cultural del territori CPIS.

A més de les classificacions guiades per la Llei 107/2001 de patrimoni cultural portuguès, hem dividit els béns culturals del CPIS en cinc tipus més d'acord amb la seva funció, contingut i significat referencial: a) patrimonis culturals religiosos; b) patrimonis culturals militars; c) patrimonis culturals civils; d) patrimonis culturals arqueològics, i e) patrimonis culturals vernacles. A baix, a la figura 9, detallem aquesta divisió, amb la corresponent divisió municipal.

Com podem comprovar a la figura 9, predominen les tipologies del patrimoni cultural civil (cases, ponts, fonts, camins, *pelourinhos*...) i del religiós (esglésies, capelles, monestirs, creuers...), seguides pel patrimoni arqueològic i el patrimoni militar. Amb ínfima presència hi apareix el patrimoni que definim aquí com a vernacle i que podríem denominar també com a etnològic o en part immaterial, sense deixar d'afirmar l'íntima relació entre el material i immaterial en els processos de construcció patrimonial.

Béns culturals classificats en el CPIS per tipologia i municipi.

ELABORACIÓ PRÒPIA D'ACORD AMB
http://www.monumentos.gov.pt/Site/APP_PagesUser/Default.aspx

4

<https://www.arcgis.com/apps/webappviewer/index.html?id=37deb265f0834e3a81ef8e-0377ef4f8d>

Figura 9

Municipi	Patrimoni religiós	Patrimoni militar	Patrimoni civil	Patrimoni arqueològic	Patrimoni vernacle	Total
Chaves	4	4	2	5		15
Vila Pouca de Aguiar	2	1	3	5		11
Vila Real						
Santa Marta de Penaguião	11	1	10		1	23
Peso da Régua			6	1		7
Lamego	12	1	7		1	21
Castro Daire	3	6	1			10
Viseu	7	1	14	8		30
Total	42	14	45	19	2	122

Aplicant el model CICATUR al CPIS

D'acord amb el patrimoni cultural classificat segons la Llei 107/2001 de patrimoni cultural portuguès vam procedir a aplicar el model CICATUR i a dividir els béns patrimonials en cinc categories diferents, subdividits en tipus i subtipus segons el manual del model CICATUR adaptat al CPIS.⁵

D'acord amb la fitxa CICATUR detallada a la figura 5 més amunt, podem afirmar que tots els béns patrimonials classificats al CPIS s'integren a la categoria de “museus i manifestacions culturals”.

Concloem que la major part dels patrimonis culturals classificats en l'entorn del CPIS es redueixen a patrimoni històric arquitectònic i arqueològic, amb absència de patrimonis etnològics i immaterials, cosa que denota la desigualtat, la jerarquia patrimonial i la visió institucional i jurídica dominant (Smith, 2006).

I en relació amb la jerarquia dels béns patrimonials classificats i el seu potencial turístic, és a dir, la tercera fase del model CICATUR, n'hem fet una avaluació estimant la importància de diversos factors com la distància, la propietat, l'accés, l'estat de conservació del bé i altres variables mostrades a dalt a la figura 6. De manera sumària i a mode de síntesi podem concloure que en l'àmbit de la qualitat del bé tenim al CPIS 58 béns privats, 51 de públics, 4 de propietat mixta i 9 d'indefinitos. La major part dels béns privats pertanyen a l'Església catòlica i molts d'ells no es poden visitar, com per exemple la capella de Nossa Senhora de Saúde (Viseu) i el *pelourinho* d'Ervededo (Chaves). El fet que molts béns patrimonials siguin privats no significa que no tinguin un accés limitat al públic, com és el cas de les esglésies i capelles propietat de l'Església catòlica.

Una altra dada important és l'estat de conservació. Només 8 béns patrimonials dels

Tipologia de béns culturals patrimonials classificats en el CPIS segons la funció, el contingut, el significat i la distribució municipal.

ELABORACIÓ PRÒPIA

5

<https://www.mincetur.gob.pe/wp-content/uploads/documentos/turismo/consultorias/directorios/Manuales/Manual-Formulacion-InventarioRecursosTuristicos-NivelNacional.pdf>

Classificació dels atractius del CPIS segons el model CICATUR. ELABORACIÓ PRÒPIA

Figura 10

Àrea	Tipus	Subtipus	Chaves	Vila Pouca de Aguiar	Vila Real	Santa Marta de Penaguião	Peso da Régua	Lamego	Castro Daire	Viseu	
Museus i manifestacions culturals	Museus	Històric					1	1	1	5	
		Ciències naturals			1						
	Obres d'art i tècnica	Arquitectura	4	5	13	3		12	2	10	
		Realitzacions urbanes	2		5	2	5	4	5	13	
	Llocs històrics / arqueològics i ruïnes	Obres d'enginyeria									
		Llocs i indrets								1	3
		Monuments històrics	6	1	4		1	4	1	5	
		Vestigis arqueològics	3	5							4
Total: 122			15	11	23	5	7	21	10	30	

Figura 11

Jerarquia	Descripció
Jerarquia IV	Atractiu excepcional i de significat elevat per al mercat turístic internacional, capaç per si sol de motivar un corrent important de visites actuals o potencials.
Jerarquia III	Atractiu excepcional capaç per si sol d'atraure un corrent de visitants del mercat intern, nacional o domèstic, i en menor mesura que els béns de la jerarquia IV.
Jerarquia II	Béns patrimonials amb algunes característiques impactants, capaços d'interessar els visitants, ja siguin del mercat intern o bé de l'extern que arriben a la regió, o bé capaços de motivar corrents turístics locals actuals o potencials.
Jerarquia I	Béns sense prous mèrits per considerar-los a les jerarquies anteriors tot i ser susceptibles d'integrar part de l'experiència turística com a complement.

Jerarquies de potencial turístic dels béns patrimonials segons el model CICATUR. ELABORACIÓ PRÒPIA, ADAPTAT DEL MODEL CICATUR

122 del CPIS es troben en deteriorament o abandonament, i els restants estan conservats o van ser objecte d'intervencions de rehabilitació o restauració. L'accessibilitat a aquests béns és important i tots compten amb un bon accés per a automòbils i vianants, tot i que l'accés en transport públic a alguns béns patrimonials situats en contextos rurals del trajecte del CPIS és més difícil. La majoria d'aquests béns només tenen divulgació d'àmbit local i regional i només alguns (p. ex. la ceràmica de fang negre de Bisalhães, reconeguda per la UNESCO com a patrimoni immaterial mundial pel seu procés de producció, o l'Alto Douro Vinhateiro, patrimoni mundial pel seu paisatge evolutiu viu) es promouen i divulguen internacionalment.

En aquesta tercera fase de l'aplicació del model CICATUR i després de realitzar una anàlisi als 122 béns patrimonials classificats segons la fitxa d'avaluació del potencial turístic (figura 6) explicitada a dalt, vam establir quatre jerarquies de potencial turístic dels béns patrimonials del CPIS segons un ordre decreixent explicitat a la figura 11.

Encara que avui dia el mercat turístic sembla que defensa la idea que qualsevol bé patri-

monial pot ser integrat al sistema turístic, el model CICATUR estableix límits, jerarquies de rellevància i implícitament de sostenibilitat del propi bé patrimonial i els seus significats. Segons el model CICATUR, com més gran sigui la puntuació del bé patrimonial més gran serà el seu atractiu i potencial turístic per incloure'l en rutes o altres productes i experiències turístiques. D'acord amb l'aplicació d'aquest model, els resultats de jerarquitització i potencial turístic dels béns patrimonials del CPIS van ser els següents (figura 12):

De l'aplicació de la fitxa integrem set béns patrimonials a la jerarquia IV, que es corresponen amb les Termes Romanes i el Pont Romà de Trajà a la ciutat de Chaves, el palau de Mateus a Vila Real, el santuari de Nossa Senhora dos Remédios a Lamego, joia del barroc portuguès i també la seu catedral de Lamego, la seu catedral de Viseu i el Museu d'Art Contemporani Grão Vasco de Viseu. Aquests béns han estat classificats com a "monument nacional" i reben actualment un gran nombre de visitants nacionals i estrangers. El seu atractiu pot ser considerat excepcional i de rellevància per al mercat turístic internacional.

Jerarquitització i potencial turístic dels béns patrimonials classificats del CPIS distribuïts per municipis.

ELABORACIÓ PRÒPIA

Figura 12

Jerarquia	Chaves	Vila Pouca de Aguiar	Vila Real	Santa Marta de Penaguião	Peso da Régua	Lamego	Castro Daire	Viseu	Total
IV	2		1			2		2	7
III	6	1	6		1	1	2	3	20
II	2	5	9		3	11	3	14	47
I	5	5	7	5	3	7	5	11	48
Total	15	11	23	5	7	21	10	30	122

A la jerarquia III hem inclòs uns 20 béns patrimonials, que es corresponen amb edificis religiosos. A la jerarquia II registrem 47 béns patrimonials i a la I uns 48. Aquests últims no ens semblen susceptibles de captar l'interès del turista per la seva falta de conservació, aïllament i inaccessibilitat. Considerem que només són i seran capaçs d'atreure fluxos turístics locals i regionals (Oliveira, 2012: 64).

Conclusions

Tenint com a base l'aplicació del model CICATUR a l'anàlisi dels patrimonis classificats del CPIS podem concloure que no tots els béns patrimonials són susceptibles de convertir-se en productes turístics. En el passat, el patrimoni cultural no va ser concebut inicialment per al turisme, però en les societats contemporànies actuals, la relació entre patrimoni cultural i turisme es torna problemàtica, en relació amb la mercantilització, l'avaluació, la interpretació i el consum que se'n fa. És per això que és necessari establir alguns models i criteris per analitzar el potencial turístic dels béns patrimonials, partint del pressupost teòric que no tots els elements patrimonials poden o han d'oïr a les lògiques turístiques. Ans al contrari, els patrimonis culturals tenen en

compte lògiques identitàries que el turisme no pot menysprear ni infravalorar.

Arran del cas d'estudi presentat en aquest treball també concloem com una classificació, una rellevància i un reconeixement més grans d'un bé patrimonial en permet i possibilita un potencial turístic més gran. Tanmateix i des d'una perspectiva crítica considerem que s'han de qüestionar les classificacions dominants del patrimoni cultural i integrar-hi altres patrimonis culturals que són importants i rellevants no tant per al legislador i el tècnic com per a les poblacions locals i els seus usos identitaris, socials i educatius. És a dir, els patrimonis etnològics, immaterials o etnoantropològics poden ser més presents en les classificacions oficials de patrimoni cultural. De quina manera? Doncs augmentant la participació social no cosmètica en els processos de selecció, definició i classificació dels patrimonis culturals. I també qüestionant el domini monumental, arquitectònic, material i religiós de les classificacions hegemòniques dels patrimonis culturals. Això possibilitaria reconèixer amb més cura la diversitat cultural patrimonial i, potencialment, diversificar també l'oferta d'un turisme més intercultural. ■

BIBLIOGRAFIA

- Adrião, V. M.** (2011). *Santiago de Compostela: Mistérios da Rota Portuguesa*. Lisboa: Dinapress.
- Almeida, M. V.** (2006). *Matriz de Avaliação do Potencial Turístico de Localidades Receptoras*. (Tesi doctoral). Universidade de São Paulo, São Paulo.
- Ateljevic, I.; Pritchard, A.; Morgan, N.** (Eds.) (2007). *The Critical Turn in Tourism Studies. Innovative Research Methodologies*. Amsterdam: Elsevier.
- Ballart Hernández, J.; Juan i Treserras, J.** (2001). *Gestión del patrimonio cultural*. Barcelona: Ariel.
- Ballart, J.** (1997). *El patrimonio histórico y arqueológico: valor y uso*. Barcelona: Ariel.
- Brochado de Almeida, C. A.; Brochado de Almeida, P. M.** (2011). *Caminhos Portugueses de Peregrinação. O Caminho do Litoral para Santiago*. Maia: IS-MAI-CEDTUR-CETRAD.
- Cova, M.; Meléndez, Z.** (2014). "Jerarquización de los Recursos Turísticos de la Parroquia Catedral, Municipio Heres, Estado Bolívar", *Espacios*, 35(1), 4.
- Cunha, A.** (2005). "O Caminho português: património e etnografia". *Turismo religioso: o Caminho de Santiago*, 49-84. Vigo: Universidade de Vigo.
- Fernandes, P. A.** (2018). *Guia dos Caminhos de Santiago*. Porto: Porto Editora.
- Gutiérrez Brito, J.** (coord.) (2006). *La investigación social del turismo. Perspectivas y aplicaciones*. Madrid: Thomson.
- Hernandez i Martí, G. M.; Santamarina Camps, B.; Moncusí Ferré, A.; Rodrigo, M. A.** (2005). *La memoria construida. Patrimonio cultural y modernidad*. València: Tirant lo Blanch.
- Ingold, T.; Vergunst, J. L.** (ed.) (2008). *Ways of Walking. Eth-*

nography and Practice on Foot. Aldershot: Asghate.

Kirshenblatt-Gimblett, B. (2001). "La cultura de les destinacions: teoritzar el patrimoni". *Revista d'Etnologia de Catalunya*, 14, 44-61.

Margry, P. J. (ed.) (2008). *Shrines and Pilgrimage in the Modern World. New Itineraries into the Sacred*. Amsterdam: Amsterdam University.

Oliveira, C.; Gímenes-Minasse, M.; Marques, S. (2015). "Processo de Formatação de Atrativos Turísticos Sustentáveis". *Turismo em Análise*, 26(3), 639-667.

Oliveira, I. C. (2012). *A hierarquização dos atrativos naturais no município de Presidente Figueiredo*. Rio de Janeiro: E-papers.

Peralta, E.; Anico, M. (orgs.) (2006). *Patrimónios e identidades. Ficções Contemporâneas*. Oeiras: Celta.

Pereiro, X. (2017). "Turiperegrinos portugueses no Caminho Português Interior de Santiago de Compostela". *Revista Turismo & Desenvolvimento*, 27/28, 413-423.

Pereiro, X.; Fernandes, F. (2018). *Antropologia e turismo. Teorias, métodos, praxis* [en línea]. La Laguna (Tenerife): PASOS <<http://www.pasosonline.org/en/collections/pasos-edits/151-numero-20-antropologia-e-turismo>> [Última consulta: setembro de 2018].

Pereiro, X. (2019). "Turismo y peregrinación, dos caras de la misma moneda: el Camino Português Interior de Santiago de Compos-

tela". *Cuadernos de Turismo* [no publicat].

Phillimore, J.; Goodson, L. (ed.) (2004). *Qualitative Research in Tourism. Ontologies, Epistemologies and Methodologies*. London: Routledge.

Poria, Y.; Ashworth, G. (2009). "Heritage Tourism—Current Resource for Conflict". *Annals of Tourism Research*, 36(3), 522-525.

Portomeñe, A. V. (ed.) (2007). *A grande obra dos Caminhos de Santiago*. La Coruña: Hércules.

Prats, L. (1997). *Antropología y patrimonio*. Barcelona: Ariel.

Prat, J. (2011). "¿Por qué caminan? Una Mirada antropológica sobre el Camino de Santiago". Dins Nogués-Pedregal, A. M.; Checa Olmos, F. (coords.), *La cultura sentida. Homenaje al Profesor Salvador Rodríguez Becerra* (495-529). Sevilla: Signatura ediciones.

Richards, G. (2004). "The festivalisation of society or the socialisation of festivals: the case of Catalunya". Dins Richards, G. (ed.), *Cultural Tourism: globalising the local – localising the global* (187-201). Tilburg: ATLAS.

Richards, G.; Munsters, W. (coords.) (2010). *Cultural Tourism Research Methods*. London: CABL.

Silva, L. (2014). *Património, Ruralidade e Turismo. Etnografias de Portugal Continental e dos Açores*. Lisboa: ICS.

Tranoy, A. (1981). *Le Galice romaine. Recherches sur le nord-ouest de la péninsule Ibérique dans l'Antiquité*. Paris: Publicati-

ons du Centre Pierre Paris, Diffusion de Boccard.

Smith, L. (2006). *Uses of Heritage*. London: Routledge.

Varisco, C.; Castellucci, D.; González, M. G.; Muñoz, M. J., Padilla, N. (2014). "El Relevamiento Turístico: de CICATUR a la Planificación Participativa" [en línea]. VI Congreso Latinoamericano de Investigación Turística. Neuquén. <<http://nulan.mdp.edu.ar/2052/1/varisco.et.al.2014.pdf>> [Última consulta: octubre de 2017].

WEBGRAFIA

<http://www.monumentos.gov.pt/Site/APP_PagesUser/Default.aspx> [Última consulta: setembro de 2018]

<<https://www.mincetur.gob.pe/wp-content/uploads/documentos/turismo/consultorias/directoriosManuales/Manual-Formulacion-InventarioRecursosTu>

risticos-NivelNacional.pdf> [Última consulta: dezembro de 2018]

<<https://cpis.utad.pt/>> [Última consulta: setembro de 2018]

<<http://www.patrimoniocultural.pt/pt/patrimonio/legislacao-sobre-patrimonio/>> [Última consulta: novembro de 2018]

<<https://oficinadelperegrino.com/estadisticas/>> [Última consulta: novembro de 2018]

<<http://www.caminhosantiago.via-napt/>> [Última consulta: novembro de 2018]